

Зоя ЧЕГУСОВА

*президент Української секції Міжнародної асоціації
арт-критиків АІСА, науковий співробітник ІМФЕ ім. М. Т. Рильського
НАН України, лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка,
заслужений діяч мистецтв України*

ДРУГ НАШ КОЛЬКА

Минуло три роки, як пішов з життя талановитий український мистецтвознавець Микола Костюченко.

Коля, Микола Михайлович, Ніколя, Кока, Кола-Кола — як тільки не звали нашого друга в неосязному колі його колег і приятелів.

Уперше я побачила Колю — високого, худорлявого, жвавого юнака з очима мудреця, чия емоційна чуйність дещо тамувалася природженою сором'язливістю, характерною для дитини, вихованої в родині сільської інтелігенції, на вступних іспитах до Київського державного художнього інституту (КДХІ) у липні 1970 р. Він, як і я — вчорашні десятикласники — намагалися подолати чималий конкурс (8 осіб на місце) на омріяному факультеті теорії та історії мистецтва, де в той час викладали такі надзвичайні педагоги, як П. О. Білецький, Ю. С. Асєєв, Л. В. Владич, Д. М. Колесникова, Л. М. Сак, П. І. Говдя, Л. С. Міляєва, Г. В. Заварова, О. М. Говдя, А. М. Ревенко, Г. М. Юхимець, Л. В. Владова: незабаром усі вони стануть нашими кумирами.

Микола, який приїхав з неблизької Сумщини, як я із здивуванням зрозуміла уже під час співбесіди й іспиту з історії мистецтва, мав переді мною, корінною киянкою, яка закінчила елітну англійську школу, значну перевагу: не тільки золоту медаль, а й енциклопедичні знання з усіх гуманітарних предметів, що вражали глибиною. Таким високим рівнем підготовки вирізнявся лише один хлопець, що невідомо як дістався до Києва із далекого північноосетинського міста Орджонікідзе — Сашко Соловійов.

Пізніше, коли вже стали однокурсниками, ми переконалися, що Микола Костюченко — справді «ходяча енциклопедія». Особливо давалася взнаки його пристрась до історичної літератури. Бездонні знання він почерпнув у дитинстві — передусім, як з'ясувалося, з численних книжок шкільної бібліотеки в його рідному дуже живописному селі Ярославці. Школа, де навчався Микола, була розташо-

вана в будинку дивом вцілілої поміщицької садиби кінця XVII ст., подарованої, за переказами односельців, самому Іванові Мазепі генеральним суддею Лівобережної України Василем Кочубеєм. Він же й зрадив свого гетьмана, повідомивши Петрові I про таємні перемовини зі шведським королем Карлом XII, за що й був негайно страчений 1708 р. зневаженим Мазепою.

За свідченням Миколиної мами, яка викладала разом із чоловіком в тій самій школі, їхній син увесь вільний час проводив у бібліотеці — він там виріс.

Залишився короткий автобіографічний запис, зроблений Миколою власноруч, де він із властивими йому гумором і самоіронією оповідає:

«Народився 6 травня (у маю) 1953 року в селі Ярославці — до 1958-го чи 1959-го — Глухівського району Сумської області.

Яка ж біда мене спіткала, що я став мистецтвознавцем? Які тому причини?

Найперше — запах олійної фарби (особливо дитя, цебто я, полюбляв “стронціанової жовтої”) та замилювання, як мій батько малює та пише фарбами. Сам я став за “мольберта” (стілець з притуленою до нього фанерою), коли батько Михайло Семеновия був учителем математики (!) і малювання в нашій ярославецькій середній політехнічній школі з трудовим вихованням. Він був самодіяльним живописцем. Вчитись йому було ніколи, бо з 1938 по 1945 рр. — він боєць РСЧА. Але бувало люди приходили до нього, просили щось намалювати. Одного разу це було розп’яття (на хресті з оцинкованого “заліза”, їх ставили над колодязями). Я його боявся. Бо тільки потім прийшли Лука Синьйореллі, Пьєро делла Франческа та інші.

А в школі вже по смерті батька я сам став «придворним живописцем».

Батько Колі, який багато років безрезультатно лікувався від туберкульозу, заробленому на війні, пішов з життя, коли синові ледь виповнилося сім. Власне, виховувала й піднімала хлопчика мати — Марія Олександрівна Костюченко (у дівочтві Полторацька), сільська вчителька української мови й літератури, яка закінчила наприкінці 1940-х Ніжинський педагогічний інститут. Вона все розуміла, все пробачала, переживала всі радості й біди сина — найдорожча його людина.

За всього потягу до живопису професійним художником Микола стати не наважився — бракувало підготовки. Мріяв присвятити

себе історичній науці. Але, проштудіювавши довідник для вступників до вузів, знайдений в тій самій шкільній бібліотеці, виявив там КДХІ, а в ньому — мистецтвознавчий факультет, що згодом став для нас таким рідним.

Усі роки в інституті (1970–1975) Микола вчився блискуче, викликаючи захоплення всебічними знаннями й рідкісною факсимільною пам'яттю. Наш курс мистецтвознавців (М. Костюченко. О. Соловйов, О. Роготченко, Є. Кодьєва, В. Погребинська (Тимченко), Л. Гутрова (Бондар), Л. Толочко, А. Цвиркун (Білявська), О. Большакова, О. Жирко (Козинкевич), Н. Нікітіна, Н. Бондарєва, Є. Кривенко, З. Позмогова (Чегусова)) на факультеті славився особливою згуртованістю. Однак по-справжньому ми відчули себе «єдиною родиною» після археологічної практики на розкопках Тіри (Північне Причорномор'я, IV ст. до н. е.) у Білгороді-Дністровському Одеської області (відомий також як румунський Аккерман, оспіваний Олександром Вертинським), подарованої нам по закінченні першого курсу, здається, самим Господом Богом. Саме тоді, повернувшись разом до Києва після місяця справжнього студентського щастя, ми відчули себе істинним братством (точніше «сестринством», адже на курсі навчалось десятеро дівчат і четверо юнаків), члени якого ось уже впродовж сорока років (у своїй більшості) вважають наші дружні узи непорушними.

Тому успіхам нашого друга, ми, всі «однокашники», щиро раділи й безмірно пишалися ним, особливо у 1980-х, коли його кар'єра стрімко пішла вгору.

Після двох років, відпрацьованих за розподілом у Київському музеї російського мистецтва (де, відверто кажучи, не знайшов себе), доля привела Миколу до Спілки художників України (СХУ), котра й стала для нього назавжди батьківською домівкою, де його і хвалили, й критикували, де він знайшов (або проклав сам) справжню професійну колію.

Діяльність у Спілці він розпочинає 1977 р. з посади старшого консультанта, де зарекомендував себе як надзвичайно креативна особистість, і вже 1981 р. його було переведено на посаду завідувача творчою секцією.

1980-ті — найщасливіші роки його не надто довгого життя, коли він займався дійсно великою справою, причому справою своєю: коли особливо багато, плідно, талановито і з задоволенням писав.

Мистецтвознавцем Микола Костюченко був чудовими, від Бога. Його численні статті, доповіді для обговорень всеукраїнських виста-

вок у Києві і всесоюзних — у Москві вирізнялися яскравістю й темпераментністю, були позбавлені будь-яких мистецтвознавчих штампів і претензійної заумності. Вони вражали особистісними оцінками художнього процесу в Україні, що тоді тільки зароджувався, але вже був повнокровним, авторським кутом зору на сучасне мистецтво з незмінно індивідуальним баченням порушеної проблематики. І, що дуже важливо, Микола ніколи не видавав чуже за своє.

Талановитих виступів молодого Костюченка з його влучними критичними зауваженнями завжди з цікавістю очікували у виставкових залах Спілки. Свої доповіді він одразу ж перетворював на блискучі огляди виставок на сторінках журналу «Образотворче мистецтво». Особливо запам'яталися такі його публікації, як «Проблема вирішення теми» (ОМ, 1985, № 4), «Книга-86» (ОМ, 1987, № 1), де Костюченко глибоко аналізує тенденції української графіки 1980-х, порушуючи проблему багатозначності асоціативності образу, виявляючи найцікавіші засоби художньої виразності у станковій графіці і книжковій ілюстрації того періоду.

Микола більше за інших своїх «співбратів по цеху» писав про талановитих молодих майстрів живопису, графіки, скульптури. Він частіше за інших відкривав нові імена, що тепер — на початку ХХІ ст. — стали хрестоматійними — Г. Бородай, Т. Сильваші, Є. Гордієць, Б. Михайлов, В. Цаголов, Ю. Соломко, С. Одайник, О. Сльота та ін.

Костюченко першим наприкінці 1970–1980-х дослідив процес становлення молодіжного мистецтва не лише як вікового поняття, а й якісно нового ідейно-творчого явища в українській культурі. У зв'язку з цим хочеться пригадати такі його публікації, як «Українська молодь 80-х» («Творчество», 1981, № 1), «Живопис молодих, становлення теми» (ОМ), «Образно-критичне рішення художніх задумів. Республіканська виставка творів молодих художників» (ОМ, 1979, № 5) та ін.

М. Костюченко і нині сприймається неперевершеним дослідником творчості корифея українського мистецтва, класика вітчизняної графіки й живопису Михайла Дерегуса, в чому переконують видані ним каталог «Михайло Дерегус» (К., 1984) та альбом із серії «Видатні українські художники ХХ ст.» «Народний художник України Михайло Дерегус» (К., 2005).

І в укладеному Костюченком каталозі живопису «Олександр Михайлович Лопухов» (М., 1985) він першим з тих, хто писав про творчість цього народного художника України, відомого більше своїми тематичними картинами, розкриває істинні грані таланту

Лопухова — портретиста і пейзажиста, вміло зрушуючи акценти з апологетики соцреалізму на твори справжнього мистецтва.

Молодеча енергія, захопленість спільною справою, неабиякий розум, масштабність мислення, гострота суджень, високий професіоналізм, помножений на особисту привабливість, вирізняли Миколу з-поміж штатних працівників СХУ. До думки обдарованого мистецтвознавця дослухалося все Правління Спілки, до нього з рідкісним для художників пієтетом ставилися майстри мистецтв усіх поколінь. Великою мірою завдячуючи статтям Костюченка, опублікованих на сторінках журналу «Творчество» (тут доречно нагадати принаймні одне з багатьох його досліджень «Картина — жанр?» («Творчество», 1980, № 8), московська художня еліта побачила в молодому українцеві дуже перспективного критика і теоретика сучасного мистецтва.

Уже 1987 р. Миколу Костюченка було переведено на посаду секретаря Правління Спілки художників України. З часом він стає, по суті, правою рукою голови організації — народного художника України Олександра Лопухова, підтвердженням чому стало призначення на посаду заступника голови Правління СХУ на початку 1991 р. Воїстину карколомна кар'єра для 38-річного мистецтвознавця за радянських часів!

Наприкінці 1980-х — на початку 1990-х Костюченко на піку професійної слави. Проте його мистецтвознавчі перемоги на відкриттях численних художніх виставок найрізноманітнішого «калібру» — всесоюзних, всеукраїнських, міських, групових, персональних тощо — супроводжувалися традиційними застіллями, котрі виявилися для Миколи фатальними. Наш улюбленець дедалі частіше хмілів не лише від успіхів...

Драматичний для Миколи злам долі настав незабаром: 9 квітня 1992 р. його звільняють із СХУ — за офіційною версією, «у зв'язку із завершенням терміну повноважень на виборній посаді».

Саме тоді він вибивається з такого звичного для нього напруженого ділового ритму і, власне, з того моменту назавжди втрачає ґрунт під ногами, який його живив і тримав у професії.

Останнє десятиріччя його життя було пов'язане з діяльністю Дирекції виставок НСХУ. Незважаючи на майже родинну підтримку його колег — друзів, цей період для нього перетворився на суцільну похмуру смугу депресій.

Микола був тричі одружений. Усі його дружини — Світлани. Кожна з них відіграла особливу роль в його долі. Однак остання

Света, яка навіть після розлучення залишила його прізвище, подарувала йому найдорожче — чудову дівчинку, немов дві краплини води схожу на батька.

У «третю Світлану» він закохався з першого погляду, як свого часу його батько Михайло Семенович у Марію Олександрівну. «Вона така світла й справжня. В неї лик Богородиці», — мрійливо казав мені Микола в середині 1980-х.

Коли він уже був тяжко, але не безнадійно, хворий, ми наполегливо вмовляли його лягти в стаціонар на обстеження. Він же з незрозумілою впертістю відмовлявся від госпіталізації й лікування, і для мене досі залишається загадкою його небажання допомогти собі. Він нібито свідомо наближував свій кінець, і ніхто в цій трагічній ситуації не міг змінити перебігу подій. Мав рацію мудрець, який прорік: «часом для життя потрібна більше мужність, ніж для смерті»

Останній запис у трудовій книжці 54-річного Миколи Костюченка був такий: «Виключений зі списків особового складу Дирекції виставок НСХУ у зв'язку зі смертю».

Помер Микола від серцевого нападу в ніч з 30 на 31 січня 2007 р. вдома на руках у 84-літньої матері. Ховали його колеги з Національної спілки художників України, Света і Ганнуся Костюченки зі своїми близьким й рідними, друзями у лютий мороз на маленькому кладовищі, що навіть взимку здавалося живописним, в селі Гурівщина за 15 кілометрів від Києва. На цьому наполягали дружина й донька — поховати неподалік від їхнього дачного будиночка, де вони мешкають значну частину року, щоб частіш відвідувати могилу.

Під час похоронної відправи на цвинтарі всі, хто стояв біля труни, були вражені раптовою появою в повітрі сокола, який довго ширяв прямо на нами. І, ніби дочекавшись кінця панахиди, світлокрилий птах здійнявся вгору й безслідно зник, нібито розчинившись в крижаному небі. Ми всі зрозуміли: душа нашого друга Миколи вирушила в інші світи, назавжди прощаючись із нами.

Ахматова про Зоценка: «Художник помре, книжки його воскреснуть, наступні покоління проголосять його класиком, діти вчатимуть у школі».